

TE TIRA ĀRAI URUTĀ

NZ ROYAL COMMISSION COVID-19 LESSONS LEARNED

Te Tira Ārai Urutā - Ngā Whakawātanga Tūmatanui

Ka whakarato tēnei tuhinga i ngā kōrero hou mō ngā mahi a Te Tira Ārai Urutā me te whakarāpopoto i ngā uiuinga tūmatanui i whakahaeretia e Te Tira i te Hūrae 2025.

Kupu whakataki

Ko wai a Te Tira Ārai Urutā?

I whakatūhia Te Tira Ārai Urutā (te Uiui), e Te Kāwanatanga o Aotearoa i te 2022 ki te arotake i ngā wheakoranga Kowheori-19 a Aotearoa e noho rite ake ai te motu mō ngā urutā o āpōpō.

Ka whakamahi te Uiui i ngā mōhiohio wātea ā-tūmatanui, ngā taunakitanga i kohia i ngā kaiwhakatau matua, me ngā mōhiohio mai i ngā tāngata i whai pānga i te urupare o Aotearoa ki te urutā, kia pai ai te arotake i te urupare o tō tātou motu ki te urutā. Kātahi ka puta i a mātou ētahi tūtohu ki te Kāwanatanga me pēhea te whakariterite o Aotearoa, me te urupare hoki, ki tētahi tūponotanga urutā.

Ko te kaupapa o te Uiui a Te Tira Ārai Urutā, he arotake i ngā take hiranga nui ā-tūmatanui. Ka noho motuhake te Uiui i te Kāwanatanga.

He nui ngā wāhanga i arotakea e te Uiui o te urupare KOWHEORI-19 o Aotearoa i te 2023, me te 2024, ā, ka kitea tētahi pūrongo ki tō mātou paetukutuku <https://www.covid19lessons.royalcommission.nz/reports-lessons-learned/> (short URL: <https://tinyurl.com/2hbm88kw>). I karangahia tēnei wāhanga o te Uiui ko te Huringa Tuatahi.

I te mutunga o te 2023, i tono te Kāwanatanga kia arotakea e mātou ētahi kaupapa hou, ā, me te tiro hōmiromiro ki ētahi kaupapa kua tīmata kē te tūhura ake. I karangahia tēnei wāhanga o te Uiui ko te Wāhanga Tuarua. I tua atu o te titiro ki ētahi kaupapa rerekē, ka arahina hoki tēnei wāhanga o te Uiui e ngā tāngata huhua me ngā mātauranga huhua.

Ka whakaputaina anō e mātou he pūrongo o ēnei kaupapa ā te 26 o Pēpuere 2026.

He aha ngā kaupapa e tirohia ana e te Uiui?

Kei te tiroiro te Uiui ki ngā whakatau matua a te Kāwanatanga o Aotearoa i te tau 2021 me te 2022 e pā ana ki ēnei kaupapa:

- Ngā rongoā āraimate, tae atu ki ngā whakahau rongoā āraimate, te whakamanatanga o te rongoā āraimate KOWHEORI-19, me te haumarua o te rongoā āraimate (tae atu ki te aroturuki me te pūrongo i ngā tauhohenga kino). Ko te whakapae ake, ka ara ake ngā tauhohenga kino i te pānga o te rongoā.
- Ngā rāhuitanga, ina koa rā te rāhuitanga ā-motu o te hiku o te 2021, me ngā rāhuitanga ki Tāmaki Makaurau me Te Tai Tokerau i te hiku o te 2021 me te pane o te 2022.
- Ngā whakamātautau, ngā tiro makenu me ngā rawa hauora tūmatanui - pēnei i ngā whakamātautau RAT, ngā maruhā rānei.

Ko te whakataunga matua he whakataunga nā te Kāwanatanga i whai pānga ki te tokomaha tangata, he nui rānei te utu, nui ā-rohe, ā-motu rānei (ngā mea e rua rānei).

Ka arotake te Uiui i ngā whakataunga matua a te Kāwanatanga i ēnei kaupapa me te tuku tūtohu mō te āhua o ngā whakataunga pea hei whai mā Aotearoa i te wā o tētahi mate urutā, me te āhua o te whakarite mō tētahi anō mate urutā.

He aha ngā mahi kua oti i te Uiui?

E whakarite ana te Uiui i tētahi pūrongo tuarua, ka puta ā te 26 o Pēpuere 2026.

I tēnei wā, kua oti i te Uiui te:

- Kohi i ngā tāpaenga i te iwi tūmatanui o Aotearoa. Uiui neke atu i te 31,000 tāngata, ngā rōpū hāpori me ngā whakahaere mō ō rātou wheako o te mate urutā KOWHEORI-19 i Aotearoa.
- Hui ki ngā āpiha kāwanatanga, ngā Minita me ētahi atu tāngata i whai wāhi ki ngā whakataunga i te wā o te mate urutā.
- Hui ki ngā rōpū hāpori, ngā pakihi me ngā whakahaere puta noa i Aotearoa ki te rongo i ngā momo wheako rerekē a tēnā hāpori, ā tēnā hāpori ki te mate urutā.
- Kohikohi i ngā mōhiotia ā-tuhi mō te mate urutā me te urupare a te Kāwanatanga ki te mate urutā, mai i ngā whakahaere Kāwanatanga me ētahi atu kiripānga.
- Whakahaere uiuinga tūmatanui mō te roanga o te wiki, ki te rongo i ētahi atu rōpū hāpori, ngā whakahaere me ngā mātaunga mō ō rātou wheako ki te mate urutā.

Ngā uiuinga tūmatanui

He aha te Uiui i whakahaere ai i ngā uiuinga tūmatanui?

Ko te take i whakahaeretia ai e te Uiui ētahi uiuinga tūmatanui, kia rongo ai rātou i ngā whakaaro o ngā tāngata me ngā rōpū huhua i whai wheako i te mate urutā i Aotearoa.

Nā ngā uiuinga nei i whai wāhi ai te iwi ki te ako he aha ngā momo kōrero e kohia ana e te Uiui mō te mate urutā KOWHEORI-19 i Aotearoa.

I tū ngā uiuinga nei ki Tāmaki Makaurau. I pēnei ai nā te mea i tonoa mātou kia titiro hāngai ki te pānga o ngā rāhuitanga ki Tāmaki Makaurau me Te Tai Tokerau, ā, i te hiahia hoki mātou ki te rongo i ngā whakaaro o ngā tūmomo tāngata maha kei aua wāhi e noho ana.

He aha ngā kaupapa i kōrerotia i ngā uiuinga tūmatanui?

I te wā o ngā uiuinga tūmatanui, i rongo te Uiui i ngā whakaro mai i ngā whakahaere huhua, ngā rōpū hapori me ngā mātanga mō te urutā KOWHEORI-19 me te āhua o te urupare a te Kāwanatanga ki te urutā i Aotearoa.

I whiua ētahi pātai ki ngā kaiwhakaatu mō ō rātou wheako ki te urutā KOWHEORI-19 i Aotearoa. Ko ngā pātai matua i whiua, mō te haumarua o ngā rongoā āraimate, ngā whakahau ture rongoā āraimate me ngā rāhuitanga.

I tono te Uiui i ngā tāngata me ngā wheako rerekē me ngā whakaaro rerekē ki ēnei kaupapa, kia kōrero ki ngā uiuinga.

Ka kitea te rārangi matua o ngā tāngata i tuku kōrero ki ēnei uiuinga, me ngā mauhanga hoki o ia uiuinga, me ngā tuhinga hauraro, ki tā mātou pae tukutuku: <https://www.covid19lessons.royalcommission.nz/the-inquiry/public-hearings/public-hearings-session-one-perspectives-on-the-pandemic> (short URL: <https://tinyurl.com/2snbfm45>).

Ngā uiuinga tūmatanui: Rā tuatahi

Ngā whakaaro o te Hapori Pakihi o Tāmaki Makaurau

I rongo te Uiui mai i a Heart of the City, te Employers and Manufacturers Association, me te Whāriki Business Network.

Ko Heart of the City te rōpū huinga pakihi mō te pokapū tāone o Tāmaki Makaurau. Ko tā rātou whāinga, kia angitu, kia noho hei wāhi manaaki hoki te pokapū o Tāmaki Makaurau i ngā pakihī.

Ko te Employers and Manufacturers Association te rōpū pakihī nui rawa i Aotearoa, e tautoko ana i ngā pakihī kia eke panuku, puta noa i te motu.

Ko tā Whāriki Business Network he tautoko i ngā pakihī me ngā ngaio Māori puta noa i Aotearoa.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- He nui te pēhanga ā-ōhanga, ā-kare ā-roto hoki o te rāhuitanga wāroa i Tāmaki Makaurau i te 2021 i runga i ngā pakihī, otirā kua nui kē hoki nā te mate urutā. Ahakoa he āwhina nui ngā kaupapa Kāwanatanga pēnei i te moni āwhina, e pā tonu ana ngā pānga o te mate urutā i te 2025.
- He tuatini ngā whakaturenga a te Kāwanatanga mā ngā pakihī, arā, ki te whakahaere me te whakatinana, i hua ake ai ētahi wero ā-kaimahi, ā-kiritaki hoki.

- I puta he rangiruatanga nā ngā karere hokirua me ngā kōrero horihori, engari i whakaratoa e Hīkina Whakatutuki tētahi waea āwhina, ā, he āwhinatanga tērā.
- Ka nui ake te pēhanga nā ngā take pāpori pēnei i te kore-kāingatanga, ki runga i ngā pakihi me ngā tāngata e noho ana, e mahi ana hoki ki te puku o Tāmaki Makaurau. Mehemea i nui ake te kitea o ngā Pirihimana me ngā ratonga hauora, ka nui pea te āwhina o tēnei ki te whakarauora i te wā o te mate urutā.
- Ahakoa he nui te tautoko i puta mā ngā haporī Māori, kāore ngā pakihi Māori i rongo i tērā āwhinatanga. Engari i mahi tahi ngā pakihi ki te tautoko, tētahi i tētahi.
- I piki ake ngā āhuratanga kaikiri i te wā o te mate urutā.

Hei āwhina ki te whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whai wāhi ngā pakihi ki ngā whakamaheretanga mate urutā mai i te tīmatanga.
- kia whakatenatena ngā pakihi, ngā tari Kāwanatanga me ngā haporī i ngā hononga i tuituia i te wā o te mate urutā, kia haere tonu ai ngā kaupapa mahi ngātahi.
- kia waihangahia ngā kaupapa tautoko hāngai, me ngā urupare hoki, mā ngā wāhi whai matea rerekē.
- kia whakaratoa he mōhiotio mārama, tomopai hoki e tika ana mā ngā haporī rerekē.

Ngā whakaaro o te Haporī Pakihi o Te Tai Tokerau.

I rongo te Uiui i ngā whakaaro o te NorthChamber.

Ko NorthChamber te ingoa o te Northland Chamber of Commerce, ko tāna mahi he tū hei kaitaunaki mā ngā pakihi, me te whakawhanake i ngā pakihi i Te Tai Tokerau.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- Kāore i rawaka te tautoko ā-pūtea i whakaratoa e te Kāwanatanga ki te utu i ngā utunga pakihi katoa, ina koa i te wā o ngā rāhuitanga.
- Kāore ngā pakihi i rata ki ngā whakahau ture rongoā āraimate i te mea ki ō rātou whakaaro, kāore te Kāwanatanga i whakapono ki a rātou kia ū ki te ara tika me te whakahaere anō i te mate urutā.
- I whakaaro ngā pakihi paetata kīhai rātou i arohia e ngā kaiwhakatau Kāwanatanga, i te mea he uaua te whakatinana i te nuinga o ngā whakataunga i puta i te Kāwanatanga.
- I mua hoki i a rātou ētahi wero rerekē nā ngā rāhuitanga wāroa i Tāmaki Makaurau, otirā i haukotia a Te Tai Tokerau i te nuinga o te motu.
- E rongo tonu ana ngā pakihi paetata i ngā pānga o te mate urutā.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia mahi ngātahi ki ngā rohe rerekē, kia puta ngā whakataunga urupare mate urutā e hāngai ana ki ia rohe, me kimi rānei he huarahi e taea ai e ngā rohe rerekē te whai i ngā whakataunga hauora tūmatanui, i te wā e kawea tonuhia ana ngā mahi pakihi.
- kia aro ki te tangata, kaua ko te whakahau i te katoa kia ū ki tētahi whakahau ture.
- kia kohia ngā kōrero whakahoki i ngā rohe paetata mō te āhua o ngā whakataunga Kāwanatanga, mēnā e pai ana ki a rātou.

Ngā whakaaro i ngā pākihi o Waikato me Waitaha

I rongo te Uiui mai i te New Zealand National Fieldays Society me te Willowbank Wildlife Reserve.

Ko te New Zealand National Fieldays Society he whakahaere monihua-kore e ū ana ki te tautoko i te whanaketanga o ngā mahi ahuwhehenua i Aotearoa.

Ko Willowbank Wildlife Reserve he papa kararehe puihi i Ōtautahi, ā, ko Aotearoa tonu te kaupapa, āpiti ki tērā ka kawea he mahi rangahau kararehe puihi me ngā kaupapa whāomo.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- I kite wheako ngā kaiwhakahaere taiopenga i ngā taumahatanga ā-pūtea nā te whakatārewatanga, te whakakorenga rānei o ngā taiopenga.
- Nā ngā hurihanga maha ki ngā ture mate urutā, i tipu te ngākaurua i roto i ngā kaiwhakarite taiopenga.
- I uaua ngā whakahau ture ki ngā kaiwhakarite taiopenga, i te mea kāore ēnei i hoahoatia hei painga mō ngā taiopenga.
- He wero nui te korenga o ngā mahi tāpoi mā ngā pakihi pēnei i a Willowbank otirā he pānga nui rawa tō te rāhuitanga o Tāmaki Makuarau ki ngā mahi tāpoi paetata.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- Kia whai whakaaro ngā whakataunga Kāwanatanga ki ngā takohanga ahumahi whāiti i te wā e whakatau ana i ngā ture.
- kia whakaaturia he huarahi mārama, reretahi hoki ki te whakatuwhera anō i muri i te rāhuitanga.
- kia tukuna ngā kiritaki me ngā kaiwhakaatu ki te whakatau ki te haere ki ngā taiopenga, ka kore rānei e haere.

Ngā uiuinga tūmatanui: Rā tuarua

Ngā tirohanga rangahau mō te pānga ā-pāpori o ngā rāhuitanga

I rongo te Uiui mai i te Care and Responsibility Under Lockdown (CARUL) Research Collective.

Ko CARUL he rōpū ā-ao o ngā mātanga pūtaiao pāpori ka tiroiro ki te āhua o ngā uruparenga o ngā rōpū pāpori me ngā hinonga ki ngā wero huhua o te urupare KOWHEORI-19, i mua, ā mohoa nei.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- I whakaatu ā rātou rangahau i tautoko te iwi i ngā rāhuitanga i te tīmatanga o te mate urutā, engari i uaua te noho o te tangata i raro i ērā herenga i te hekenaga o te wā.
- I nui te tautokotia o ngā rāhuitanga i te wā i mārama te tangata i te tiaki rātou i te hunga whakaraerae me te aukati i te rerenga o te wheori.
- I tautoko te tangata i ngā rāhuitanga i te wā i mārama rātou ki te pūtake, kaua i te wā i whakahauhia rātou e te ture.

- Kāore ētahi tāngata i pai ki te noho taratahi hei tiaki i te hunga rongoā āraimate-kore.
- I piki te hiahia o ētahi ki ngā ratonga tautoko hauora hinengaro mō te auhītanga i pā ki a rātou.
- Ko te matea nui i tērā wā ko te tautoko ā-pūtea me te āheinga ki ngā ratonga.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whai whakaaro ngā kaupapahere rāhuitanga a te Kāwanatanga ki ētahi āhuetanga noho rerekē.
- kia nui ake, kia pai ake hoki ngā ratonga pāpori, te tautoko hauora hinengaro me te tautoko ā-pūtea i te wā o ngā rāhuitanga, ā, i muri iho hoki.
- kia tere mōhio ngā Pirihimana ki ngā ture Rāhuitanga (kia kitea tō rātou mōhio ki ngā ture), ā, me te whakamōhio hoki i ngā mana ā-hapori ki ngā ture rāhuitanga, kia momoho ake ai tā rātou āwhina i te iwi kia ū ki ngā ture.
- kia mātua rangona ngā reo rerekē, kia whai mōhio ngā whakataunga, ā, hei āwhina hoki i te whakaoranga me te kotahitanga pāpori.

Ngā whakaaro o te hapori whaikaha, ō rātou whānau me ngā kaitiaki

I rongo te Uiui mai i te Auckland Council Disability Advisory Group, a Disability Connect, te Complex Care Group, a Kaikaranga, me Te Roopu Waiora.

Ka whakamahi te Auckland Council Disability Advisory Group i ō rātou mātau ā-wheako ki te tautohu i ngā take hirahira ki ngā hapori whaikaha me te tuku tohutohu ki te Kaunihera. I tukuna e te Upoko-taurua ōna mātau ā-wheako ki te Uiui.

Ko tā Disability Connect he āwhina i te hunga whaikaha, ngā mema whānau rānei o te hunga whaikaha ki te urungi haere i te rāngai whaikaha o Aotearoa

Ko Complex Care Group he whatunga tautoko, mōhiohio hoki mā ngā kaitiaki o te hunga matea nui, matea tuatini hoki.

Ka mahi tahi a Kaikaranga ki te hunga whaikaha me ō rātou whānau kia āhei atu ki ngā tautoko, ā, kia whakatinanatia te oranga i runga anō i tā rātou e hiahia ana.

Ko Te Roopu Waiora he rōpū Kaupapa Māori i tīmataria, e whakahaeratia ana hoki e ngā whānau e pāngia ana e ngā āhuetanga whaikaha ā-tinana, ā-rongo, ā-hirikapō hoki, ā, ka tuku mōhiohio, tohutohu me te tautoko ki ō rātou hapori.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- He nui ngā whāruarua o ngā tautoko me ngā mōhiohio e wātea ana ki ngā hapori whaikaha. Ko ētahi tauira o tēnei, ko te āheinga ki te tiakanga tānga manawa me te āheinga ki te mātauranga e tutuki ai ngā matea o ngā ākonga whaikaha.
- Ko tā ngā tāngata whaikaha he rapu otinga ohia (pēnei i ngā karapu horoi pereti hei PPE).
- Kāore i tika ngā whakawhiti kōrero mai i te Kāwanatanga, ki te whakamahinga o ngā kupu pēnei i te 'mirumiru' - i whakamahia i te tuatahi ki te whakamārama i tētahi rōpū noho taratahi i te wā o te rāhuitanga - otirā ka puta he wero nui, me te kore o ngā mōhiohio i wātea ki ngā tūmomo hōputu tomopai.

- He nui ngā wā kāore ngā Whaikaha Māori (te hunga Māori whaikaha) i whiwhi i ngā ratonga i te mea kāore i hāngai aua ratonga Māori mā te hunga whaikaha, ā, kāore ngā ratonga whaikaha i hāngai ki te hunga Māori.
- Ki ō rātou whakaaro, kāore ngā tari Kāwanatanga i whakawhiti kōrero ki a rātou anō, ā, me whakatika i tērā
- He wero whakawhiti kōrero hoki te mau maruhā mā te hunga turi ki te pānui i ngā ngutu.
- I pā te hūhē ki ngā kaitiaki i te mauhanga ki ngā 'mirumiru', ā, i pā te anipā ki ngā kiritaki i te wā ka takahuri ngā kaimahi nā te tūpono mōrearea ki te pokenga. He nui ngā wā i poto ai ngā kaimahi tiaki tōtika, nā reira i mate ko ngā whānau me ngā rōpū hapori ki te whakakī i ngā āputa.
- I tino piki hoki ngā taumata o te anipā me te matakū i roto i ngā hapori whaikaha.
- I rerekē ngā whakaaro ki te rongoā āraimate - ko ētahi tāngata i te māharahara ka kino kē atu ō rātou āhuatanga noho, ā, ko ētahi i te rikarika tonu kia tiakina rātou i te mea he awhikiri-pahara hoki.
- Tērā hoki ngā pānga tauroa ki ngā whānau - pēnei i te kinotanga o te hauora hinengaro - nā te taumahatanga hoki o te mate urutā.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whai wāhi mārika ngā hapori whaikaha ki te whakamaheretanga me ngā whakataunga, kua ko te noho hei raruraru hei whakatikatika mā rātou.
- kia mātua whakarite i te whakawhitinga o ngā mōhiotanga ki ngā hapori whaikaha, i runga anō i ngā tikanga mārama, hāngai hoki ki te ahurea.
- te whakawhanake i tētahi rautaki motuhake mā te hapori whaikaha Māori

Ngā whakaaro mai i te rāngai rata arowhānui

I rongo kōrero te Uiui mai i a General Practice New Zealand, te General Practice Owners Association, me te Hauora Taiwhenua Rural Health Network.

Ko General Practice New Zealand he whakahaere mematananga e tuku ana i te hautūtanga, te taunakitanga me te reo mō te tiakanga mātāmua.

Ko te General Practice Owners Association he rōpū māngai mō ngā kaipupuri whare rata arowhānui, me te tuku taunakitanga mā ōna mema ki te Kāwanatanga.

Ko te Hauora Taiwhenua Rural Health Network he tōpūtanga whakahaere ka taunaki i te hauora me te oranga o ngā tāngata noho taiwhenua.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- I te tika ngā rāhuitanga tōmua, ā, i tareka e ngā rata arowhānui te whakariterite wawe, ki te tiaki i ngā tūroro. Ahakoa tēnei, i takaroa rātou me ngā mahi tiaki puputu pēnei i ngā whakamātautau mātai tinana.
- He parau noa te tūmanako o ngā rata arowhānui kia whai wāhi nui ki te whakarato i ngā rongoā āraimate KOWHEORI-19 ki te hapori, i runga ake i te tuku i ētahi atu o ngā rongoā āraimate.

- He nui te wā i pau i ngā rata arowhānui ki te wawao atu i ngā kōrero horihori, otirā kei te kite tonu rātou i te pānga o tēnei. Hei tauira, kua iti ake ngā tamariki e werohia ana ki te rongoā āraimate.
- He uaua te whakatinana i ngā rongoā āraimate i whakaturehia, engari ko te tikanga i tautokona e ngā rata arowhānui i te mea ki ō rātou whakaaro, i whai hua te hāpori whānui.
- E kite nei ngā rata arowhānui i ngā pānga moroki, hei tauira, te KOWHEORI roa, te pikinga o te anipā, me te āwangawanga ki te taha pūtea.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia mārama pai ake te Kāwanatanga ki te tūranga o ngā rata arowhānui ki te tuku rongoā āraimate.
- kia aro nui ki ngā kōrero horihori ā-pae pāhopori, me te tuku rauemi hei wawao ake i ngā kōrero nei.
- kia tīkina ngā reo e whakaponotia ana, pēnei i ngā kaiwhakarato hauora motuhake, ngā iwi rānei, ki te āwhina ki te whakaratarata i te tangata ki ngā rongoā āraimate.
- kia āta whakaarotia te hoahoatanga o ngā whakahau ture rongoā āraimate, otirā kia tauwhāiti ake hei te anamata.

Ngā whakaaro o ngā kaumātua

I rongo te Uiui i ngā whakaaro o He Manaakitanga Kaumātua Aotearoa – Age Concern New Zealand me Grey Power New Zealand Federation.

He rōpū ohaoha a Manaakitanga Kaumātua Aotearoa – Age Concern New Zealand mā te hunga pakeke ake i te 65 tau, ō rātou hoa me ō rātou whānau. Ka whakarato i ngā mōhiotio mātanga me ngā ratonga mā te hunga kaumātua.

Ko tā Grey Power New Zealand Federation he kōkiri, he tautoko, he tiaki hoki i te oranga o ngā kaumātua.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- He tokomaha te hunga kaumātua i matakū i te KOWHEORI-19, engari he tere hoki ki te toro ki ngā arawātea hou pēnei i te hoko ā-tuihono, te whakanoho teti pea rānei ki ngā wini, hei tiroiro mā ngā tamariki.
- I ū te nuinga o ngā kaumātua ki ngā ture nā runga i ngā wheako o mua ki te polio me ētahi atu tū mate.
- He uaua ki te hunga kaumātua kāore i whai hononga matihiko te āhei atu ki ngā ratonga, te whai rānei i ngā takohanga, pēnei i ngā kōkota āraimate.
- He uaua ngā rāhuitanga mā te hunga pakeke e noho taratahi ana, otirā ka nui te uaua o te rāhuitanga tuarua.
- He nui ngā kaimahi tūao a Age Concern i taka nā ngā whakahau ture rongoā āraimate.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia mataara ki te āputa matihiko o te wā, ā, ka whānui kē atu i te wā o te aituā.
- kia whakamahia ngā whakahaere o te wā nei, me te tuku pūtea ki a rātou e tika ana ki te tautoko i ō rātou hapori i te wā o te mate urutā.
- kia whakaratoa he whakamātautau ākipaturopi tere (RAT) hei āwhina ki te whakatau i ngā māharahara o te hunga pakeke.

Ngā whakaaro o te hapori Pasifika.

I rongo te Uiui i ngā whakaaro o Pasifika Futures.

Ka mahi tahi a Pasifika Futures me ngā kaiwhakarato puta noa i te motu ki te tautoko i ngā whānau Pasifika mō ngā take pēnei i te hauora, te rapu whare, te mātauranga, te whakangungu me te whanaketanga ōhanga.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- I whakamahia e Pasifika Futures ā rātou pūnaha me ngā raraunga o te wā, ki te āwhina ki te tautoko i te urupare a te Kāwanatanga ki te KOWHEORI-19.
- He pānga nui tō ngā rāhuitanga ki te mātauranga o ngā ākonga Pasifika, ā, kāore he wawaonga a te Kāwanatanga ki te whakatau i tēnei take. He nui te wā kāore ngā ākonga Pasifika i āhei atu i ngā pūrere, nā reira tē tāea te ako mamao. Kua pā kinotia ā rātou arawātea rapu oranga, mātauranga tauroa hoki.
- I hiahia āwhina ngā hapori Pasifika me te kai, te pūtea utu rēti, te urungi i te pūnaha penihana, te tiaki tamariki me te tiaki mōkai.
- I ū te nuinga o ngā hapori Pasifika ki ngā ture Kāwanatanga, tae atu ki te whakahau ture rongoā āraimate.
- He nui ake te pānga o ngā hapori Pasifika ki te mate, nā te KOWHEORI-19, tēnā i ētahi atu rōpū. I pēnei ai ētahi wāhanga nā ngā wero o te wā ki te taha pāpori, ōhanga me te hauora i ēnei hapori.
- I pā ki ngā whānau Pasifika tēnei mea te kaikiri, te uapare me te tāpoapoa, otirā he pānga nui ki te hauora hinengaro, ā, i matakū ngā whānau ki te toro atu ki te hunga tautoko.
- Kāore i nui ngā kaikōrero reo Pasifika i Healthline, nā reira i uaua te whakawhiti kōrero mā ngā mema hapori Pasifika kāore i tino mōhio ki te kōrero Ingarihi, ā, kāore hoki i mārama ki ngā pūnaha Kāwanatanga.
- Ki ō rātou whakaaro, kāore ngā mahi a te iwi Pasifika i te rohe tauārai, ngā hōhipera me ngā hōtera noho taratahi i whakanuia, i whakamaiohatia rānei.
- I tino whakahī rātou ki te urupare o ngā kaiwhakarato hapori Pasifika.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whakatau rawa ngā wero pāpori, ōhanga, mātauranga me te hauora o te wā kei mua i ngā hapori Pasifika.
- kia toro ki ngā kaiārahi Pasifika e whakaponotia ana, ki te tuari i ngā karere mō te noho haumarū i ngā mate urutā, me te tuku i ngā otinga tika ā-ahurea, ā-rohe hoki ki ngā hapori Pasifika.

- kia tautoko ngā kaimahi waiwai Pasifika i ngā rohenga tauārai, ngā hōhipera me ngā hōtēra.

Ngā uiuinga tūmatanui: Rā tuatoru

Ngā whakaaro o ngā hapori o Tāmaki Makaurau

I rongo te Uiui i te CNSST Foundation, a Falelalaga Village Ltd, me te Congregational Christian Church of Samoa kei te Rāwhiti o Mangere.

Ko tā te CNSST Foundation he tautoko me te tuku ratonga ki ngā manene Āhia me ngā hapori o Aotearoa me ngā take nōhanga, mātauranga, rapu whare, me ētahi atu kaupapa.

Ko tā Falelalaga Ltd he tautoko i ngā hononga o te iwi Hāmoa ki ā rātou hītori, ahurea, tuku ihotanga me te tuakiri.

Ko te Congregational Christian Church of Samoa kei te Rāwhiti o Mangere he whakaminenga whakapono nui, he pokapū hapori hoki i tautoko i te hapori Hāmoa, tae atu ki ētahi atu i Pasifika i te wā o te mate urutā KOWHEORI-19.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- Ko te āheinga ki ngā mōhihio tētahi take i mua i te aroaro o ngā hapori Pasifika, otirā ko tētahi raruraru ko ngā kōrero horihori me te kore hoki o ngā mōhihio ki ētahi atu reo.
- Ko te noho taratahi hoki tētahi wero nui ki ngā hapori Pasifika, i te mea kāore rātou i taunga ki te noho momotu i ō rātou hapori me ngā whānau.
- I mahi tahi ngā hapori Pasifika me ngā hapori Āhia ki te hanga i ō rātou ake rauemi me te whakahaere i tā rātou ake urupare ki te mate urutā, kāore i tatari ki ngā tautoko a te Kāwanatanga.
- I tahuri ngā hapori Pasifika me te Āhia ki te whai i ngā ture Kāwanatanga e pā ana ki te rongoā āraimate, ahakoa i te āwangawanga ētahi. I whakaaro ētahi he mea whakapatipati te tuku i ngā pūhera kai ki te iwi kia werohia ai rātou ki te rongoā āraimate, otirā he manakore.
- He uaua ki ngā tamariki o ngā whānau pōhara te aro ki ngā mahi kura nā te kore ipurangi, pūrere rānei ki te mahi i ngā ako tuihono.
- I whakaaro te nuinga, he nui ngā akoranga mai i te mate urutā o te 2020, ā, i pakari ake rātou mō te mate urutā i te 2021.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia tareka paitia ngā whakawhitinga kōrero a te Kāwanatanga e ngā hapori katoa, ā, me noho rite ngā hapori ki ngā wero ka pā ki ā rātou i te wā o te urutā.
- kia whakariterite mō ngā whakararunga ki te mātauranga ka ara ake i te mate urutā, tae atu ki te tautoko i ngā kaiako, me te whakarite kia āhei ngā tamariki ki ngā pūrere me te ipurangi.
- kia whai whakaaro ki te āhua o te pānga o ngā ture urutā ki te oranga ā-pāpori, ā-kare ā-roto, ā-wairua hoki, i te wā e urupare ana ki te mate urutā.

- kia kaua e tukua he whakapatipati ki te tangata kia werohia ki te rongoā āraimate, engari me āwhina kē te Kāwanatanga ki te tohutohu i te iwi ki ngā hua o te rongoā, me te mahi tahi ki ngā kaiārahi hapori, kia whai mōhio ai ngā kōwhiringa.

Ngā whakaaro o Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau

I rongo te Uiui i ngā whakaaro o Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau.

Ko Te Kaunihera o Tāmaki Makaurau – Auckland Council te kaunihera ā-rohe mō te rohe o Tāmaki Makaurau. Kō tā rātou haepapa he tuku ratonga tūmatanui ki te rohe o Tāmaki Makaurau.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- He hira te whakamahinga o ngā ara pāho maha ki te whakawhiti kōrero ki ngā hapori rerekē.
- Ko te ‘taunoa hou’ tēnei, te rongo i ngā pānga ā-pāpori, ā-ōhanga tauroa o te mate urutā.
- He nui ā rātou āputa tautoko kia tae rā anō mai te tautoko a te Kāwanatanga, ā, he wero nui tēnei.
- He nui ngā wero hou i ara ake i te tōroatanga o ngā rāhuitanga. I uru ki ēnei wero ko te hiahia ki te rapu kaimahi waiwai maha ake, i te wā ka waiwai haere ngā tūmahi, pēnei i ngā mīhini hei whakatikatika i muri i te rāhuitanga mauroa, otirā kāore i mate ki te whakatikatika i muri o te rāhuitanga poto, te mahi rānei me ngā mātua e okeoke nei ō rātou mātua nā te kore āheinga ki ngā wāhi tūmatanui pēnei i ngā papa rēhia.
- He nui te whakamanioro i pā ki ngā kaimahi mō te whakaū i ngā ture Kāwanatanga. I uaua hoki ki ngā kaimahi Kaunihera te whakakore i ētahi tāngata kāore i werohia ki te rongoā āraimate mai i ngā whare kaunihera, engari i kaha tonu rātou ki te kimi huarahi e uru ai te katoa.
- I tino pakari haere ngā hononga ā-hapori pēnei i waenga i te Kaunihera me ngā hapori Māori me ngā hapori Pasifika, i te wā o te mate urutā.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whakapakari haeretia ngā hononga ā-hapori pai.
- kia whai whakaaro ngā tikanga whakamahere ki ngā āhuatanga hei mahi i te wā ka tōroatia ngā rāhuitanga.
- kia whai whakaaro ki te tuku i te tūranga nui ake ki ngā Kaunihera i raro i te ture, e kapi nei ngā mate urutā.

Ngā whakaaro o ngā kaiwhakarato hauora me ngā ratonga pāpori Māori

I rongo te Uiui mai i Te Whānau o Waipareira me Te Kaunihera Māori o Tamaki ki Te Tonga.

Ko tā Te Whānau o Waipareira he tuku ratonga hauora, ā-ture, rapu whare me te mātauranga, tatū noa ki te tautoko i ngā whānau o ngā reanga katoa kei te Uru o Tāmaki Makaurau.

Ko te Kaunihera Māori o Tamaki ki Te Tonga te peka o Te Kaunihera Māori kei Tāmaki ki te Tonga. Ka tautoko te Kaunihera i te whanaketanga hapori Māori me te whanaketanga kaupapahere kāwanatanga.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- Nā ngā rāhuitanga i kino kē atu te pāihi a te Māori ki te Kāwanatanga, i tipu ake ētahi take o te tautoko me te pikinga o te tokomaha o ngā Māori e uru ana ki te Hōhipera. Kāore i rawaka te pūtea hei tautoko i ngā whānau Māori.
- Nā ngā rāhuitanga i tipu ake ētahi raruraru haumaruru i ngā āhuetanga riri ā-whare, ā, i aukatihia ētahi tāngata mai i ngā ratonga hauora hira, ka tōroatia ngā whakataunga hauora me te tiakanga.
- He uaua ki te maha o ngā whānau Māori te hūnukutanga o ngā mahi kōti me ngā mahi tokoora ki te ipurangi, nā te kore hangarau me ngā pūkenga matihiko.
- Ko te whakaaro ake, i te whakahē ngā ture rongoā āraimate i te mana motuhake Māori, ā, ka ngaro haere ngā kaimahi Māori. Nā te herenga nui o ngā ture, i kitea te tipunga o ngā mautohe, ā, i te whakataetae ngā kaiwhakarato i waenga anō i a rātou.
- Nā te whakaputanga o te kaupapa rongoā āraimate i runga anō i te pakeke o te tangata, i whakatōhore i te Māori i te mea he taupori rangatahi ake tēnei engari he nui ake ngā matea hauora. Kāore i nui ngā kōrero mātauranga mō ngā whakahau ture me te kore tautoko a ētahi kaiārahi hapori, ka uaua kē atu.
- Ko ngā urupare pai rawa ki ngā rāhuitanga i ahu mai i ngā rangapūtanga pakari ki ngā Kaunihera, ā, me te waihanga otinga i aro nui ki ngā whānau Māori, nā te hapori i ārahi, ā, i tika ā-ahurea. Tērā te hiahia kia pono ngā kōrero ki te Māori mā roto i ngā rōpū mātanga anamata, me te whakapakari hoki i ngā pūnaha tautoko hapori o te wā nei.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whai wāhi ngā hapori ki ngā whakamaheretanga mate urutā anamata, ina koa rā ngā rōpū iwi Taketake me ngā rōpū whakaraerae, e puta ai ngā otinga whaitake, ā, e whakaponotia ana hoki.
- kia whakatauhia te manarite-kore ā-matihiko i te wā e kawea ana i ngā ratonga mamao mā te whakarato āheinga ipurangi, ngā pūrere me te tautoko mātauranga matihiko.
- kia tōkeke te hoahoa i ngā whakatairanga rongoā āraimate, kia tika ā-ahurea, me te whakaarotau i ngā hapori matea nui, otirā me te mahi tahi ki ngā kaiārahi o ngā hapori.
- kia tiakina ngā whānau whakaraerae i te wā o ngā urutā mā te whakarite mō ngā tūraru, pēnei i te pikinga o te riri ā-whare, me te kawea tonu i ngā ratonga hauora.

Ngā whakaaro o te rāngai mātauranga

I rongo te Uiui mai i Ngā Tumauaki o Aotearoa – New Zealand Principals' Federation me te Kāreti o Kaitiaki.

Ko tā Ngā Tumuaki o Aotearoa – New Zealand Principals' Federation he whakarato tautoko, me te reo ngaio mō ngā tumuaki o ngā kura, neke atu i te 2,000, puta noa i Aotearoa.

Ko te Kāreti o Kaitaia he kura tuarua kei Kaitaia i Te Tai Tokerau, he paku iti ake i te 1,000 ngā ākonga. I tau a Kaitaia ki raro i ngā herenga rāhuitanga tōroa, tae atu ki te whānuitanga o te rohe o Te Tai Tokerau.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- He maha ngā ākonga, ina koa rā ngā wāhi taiwhenua, pōhara nei, kāore he rorohiko, kāore hoki he āheinga ipurangi horopū, nā, i mate ngā kura ki te whirinaki ki ngā waea a ngā mātua me ngā pae pāhopori. He uaua hoki ki ngā kura te whakapā atu ki ētahi ākonga i te wā o ngā rāhuitanga.
- Ko ngā ākonga i kite wheako i te taumahatanga nui, ko ngā ākonga matea ako, ngā ākonga whaikaha, ngā ākonga aro-huhua hoki. Whakarērea ai e rātou ngā mahi kura nā te kore tautoko motuhake, me te tautoko whaiaro mai i ngā kaiako mātanga.
- He nui te taumahatanga kohuki i runga i ngā kaiako ki te whakataurite i ngā matea ā-whānau me te whakaako tuihono, ko te mutunga mai i kitea te ngōioio whānui. Ka mutu, i piki haere te kohuki i te hipanga o te wā.
- I tautoko Ngā Tumuaki o Aotearoa i ngā whakahau ture rongoā āraimate i te mea, ko ngā kaiako kē i te whakaako i ngā rangatahi, ā, i te hiahia kia tiakina rātou. Engari, i weheruatia ngā kaimahi nā runga i ngā whakahau rongoā āraimate, ā, i wehe ētahi kaiako i te rāngai mahi nei. He take tēnei hei whakamaurutanga tonu.
- I matakū ētahi mātua ki te tuku i ngā tamariki kia hoki ki te kura ahakoa kua hīkina kētia ngā rāhuitanga.
- I tū ngā tumuaki hei kaiārahi ā-hapori hihiri i te wā o ngā rāhuitanga, te whakakī haere i ngā āputa tokoora me te whakawhiti kōrero. I whakaratoa e ngā kura te tautoko ā-hapori whānui ki te āwhina me ngā wero i mua i te hapori o Te Tai Tokerau. Nā te whakapau kaha me te mahi auaha, i tutuki te tautoko i ngā tāngata, nā runga i ngā rāhuitanga, ā, nā ngā wero hoki i mua i ngā kainoho o Te Tai Tokerau, pēnei i te noho mamao.
- E kitea tonutia ana ngā ākonga e takaoraora ana nā ngā āputa ako me ngā wero hauora hinengaro i te 2025.

Hei whakarite mō ngā tūponomate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia mātua whakarite i te āheinga pakari o ngā ākonga katoa ki te ipurangi me ngā pūrere, ina koa ngā mea kei ngā wāhi tōhore.
- kia mātua whakarite kia whiwhi ngā ākonga matea motuhake i te tautoko e tika ana ki te ako.
- kia whakaurua ngā tumuaki kura ki ngā whakamaheretanga mate urutā, i te mea he tūrangā hirahira tō rātou i roto i ngā kura me ngā hapori whānui, ki te aukati i ngā kōrero hē, me ngā kōrero horihori.
- kia mārama, kia ngāwari hoki ngā tohutohu a te Kāwanatanga ki te whakatinana i te wā o te urutā.

- kia whai whakaaro ngā whakahau ture ki te oranga o ngā kaimahi, ā, me te rapu tikanga e kotahi tonu ai ngā kaimahi i te wāhi mahi.

Ngā whakaaro o te hunga rangatahi

I rongo te Uiui i ngā whakaaro o te hunga rangatahi e mahi nei i roto i ngā hāpori o Te Tai Tokerau me Tāmaki Makaurau.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- He waiwai ngā rāhuitanga, engari he uaua mārika mā te rangatahi. I momotu ngā hononga pāpori, me te āheinga ki te mātauranga.
- Ka pōuri haere te tangata ki ngā herenga o te mate urutā, i te roanga haere o te mate urutā, ina koa mō te mau maruhā me te whiwhi rongoā āraimate.
- I kite te rangatahi i te weheruatanga o te motu o Aotearoa i te wā o te urutā. I kōrero mai tētahi o ngā kaiwhakaatu mō te kite wheako i te taraweti i te wā o te whakahau i ngā kōkōta rongoā āraimate me te mau maruhā, i tētahi wāhi manaaki. I kōrero mai anō tētahi mō tana whakakorenga nā te mea kāore i werohia ki te rongoā āraimate.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia mārama pai rawa ki te pānga ki te taha mātauranga me te porihanga, ā, kia whai whakaarohia i te wā o te mate urutā.
- kia whanaketia ngā pūnaha tautoko pai ake mā te rangatahi i te wā o te mōrearea nui.
- kia mahi tahi ki ngā hāpori rerekē ki te rapu otinga e tika ana mō rātou, i te mea kāore i ōrite ngā matea o ngā hāpori katoa.

Ngā uiuinga tūmatanui: Rā tuawhā

Ngā whakaaro ki te haumarū rongoā āraimate nā ngā rōpū taunaki

I rongo te Uiui mai i te Health Forum New Zealand, a Voices for Freedom, me New Zealand Doctors Speaking Out with Science.

Ko te Health Forum New Zealand he whakahaere tūao mātinītini e tuku tautoko ana ki te iwi o Aotearoa kua kite wheako i tētahi wharanga i te rongoā āraimate KOWHEORI-19.

Ko Voices for Freedom (VFF) he whakahaere mātinītini i puta tōna reo whakatumatuma ki te urupare o Aotearoa ki te mate urutā.

Ko te New Zealand Doctors Speaking Out with Science (NZDSOS) he tōpūtanga o ngā mātanga hauora i rangona tōna reo whakatumatuma ki te urupare o Aotearoa ki te KOWHEORI-19.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- He tokomaha ngā tāngata i te māharahara ki te tere o te whanaketanga o te rongoā āraimate Pfizer, tae atu ki te hangarau mRNA i roto i te rongoā āraimate.

- Kāore i mārama ngā kōrero a te Kāwanatanga mō ngā pānga kino o te rongoā āraimate, ā, ka tapaia te hunga māharahara ki te rongoā āraimate ki te ingoa o te ariā kakai.
- He tino uaua te whiwhi i te whakawāteatanga mai i te rongoā āraimate, ā, kāore te hunga i pāngia ki ngā mate pāwera, kua whai pānga kino i te pota tuatahi i whiwhi i te whakawāteatanga.
- I tūkinohia te whakapono ki te Kāwanatanga me ngā pūnaha hauora nā te urupare ki te mate urutā.
- I takahia ngā mōtika tangata e ngā whakataunga a te Kāwanatanga ki te urupare ki te urutā, ā, kāore i whaitake ki te urupare i te KOWHEORI-19.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whai whakaarotia ētahi tirohanga me ngā whakaaro rerekē, kaua e whakangūtia.
- kia āta arohia ngā āwangawanga o te whanaketanga wawe o ngā rongoā āraimate.
- kia whakaaetia te āheinga ki ngā kōwhiringa maimoatanga rerekē.

Ngā whakaaro ki ngā kōrero hē me ngā kōrero horihori

I rongo te Uiui mai i a Fighting Against Conspiracy Theories (FACT) Aotearoa.

Ko FACT Aotearoa he rōpū kiritohu tūao e pakanga nei i ngā ariā kakai me te kōrero horihori i Aotearoa.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- I whakaratoa e FACT Aotearoa ētahi tū tautoko huhua i te wā o te mate urutā, pēnei i te tautoko i ngā kaimahi MIQ (noho taratahi) i te wā o ngā mautohe, te tuari mōhiohio ki te ipurangi, me te whakarato rauemi hei āwhina ki te kakari i ngā kōrero horihori.
- He pai ake te urupare a te tangata i te wā kāore rātou i whakawāngia mō te whakapono ki ngā kōrero hē.
- Ki ō rātou whakaaro, he āputa tērā hei whakakī, ki te āwhina ki te kakari atu i ngā kōrero horihori me ngā ariā kakai.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whakaratoa te tangata ki ngā rauemi hei whakatau i ngā kōrero hē me ngā kōrero horihori.
- kia whakatauhia ngā kōrero horihori, me te kore e whakawā i te hunga e whakapono ana ki aua kōrero.
- kia mahi tahi ki ngā rōpū hāpori me ngā mātāpuna e whakaponotia ana, ki te kawhe i ngā mōhiohio tika ki ō rātou hāpori.

Ngā whakaaro ki ngā rangahau pūtaiao rongoā āraimate

I rongo te Uiui mai i a Ahorangi Graham Le Gros, te whakataka o mua o te Malaghan Institute of Medical Research, me Te Ohu Kaupare Huaketo - Vaccine Alliance Aotearoa New Zealand (VAANZ).

Ko te Malaghan Institute of Medical Research he rōpū rangahau ohaoha e aro ana ki te pūtaiao rongoā koiora, ina koa rā te mate pukupuku me ngā mate hōrapa.

Ko VAANZ he tōpūtanga mahi tahi i waenga i te Malaghan Institute, Te Herenga Waka – Victoria University of Wellington, me Ōtākou Whakaihū Waka – the University of Otago. He mea whakatū i te 2020 ki te rangahau i te āhei o Aotearoa ki te hanga i tōna ake rongoā āraimate KOWHEORI-19.

Ko ngā kōrero a Ahorangi Le Gros ki te Uiui:

- Ko te whanaketanga hohoro o te rongoā āraimate KOWHEORI-19 i hua ake i ngā whakawhāititanga o ngā rauemi maha ki a ia, ā, nā te mea hoki i whakahaeretia ngā whakamātautau haumanu i te wā ōrite, kāore i āta raupapatia. He manomano ngā tāngata i whai wāhi ki ngā whakamātautau haumanu, otirā he haumarū te kawenga. I āwhina hoki ngā rangahau ki te wheori i hua ake ai te KOWHEORI-19 ki te whakawhanake i te rongoā āraimate, tae atu ki ngā rangahau ki te hangarau mRNA kei roto i te rongoā āraimate.
- Tērā anō hoki ngā pānga kino o te rongoā āraimate, engari he tino ongeonge. Kāore hoki mātou i te mōhio i tēnei wā ki ngā rara tauroa o te pānga ki te KOWHEORI-19, engari ko te mea e mōhio ana mātou, he tino haumarū te rongoā āraimate KOWHEORI-19.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko āna tūtohu:

- kia tuwhera tonu ngā whakarau kakai pūtaiao i te wā hoki e ū ana ki te pākaha o te mahi pūtaiao.
- kia haere tonu ngā mahi aroturuki i ngā pūnaha mō ngā tauhohenga kino mokoreā.
- kia mātua whakarite kia kōrero ngā tāngata awhikiri pahara ki ngā tākuta i mua o te whiwhi rongoā āraimate.
- kia poua ngā whakataunga ki ngā taunakitanga pūtaiao tōtōpū, kaua ki ngā kauhau kōrero.

Ngā uiuinga tūmatanui: Rā tuarima

Ngā whakaaro o ngā ahumahi i whakahauhia e ngā ture Kāwanatanga

I rongo te Uiui i a Port Companies CEO Group, a Hato Hone St John, a Autism New Zealand, me Hospitality New Zealand.

Ko te Port Companies CEO Group he mea hanga i ngā kaiārahi o ngā kamupene ka whakarato i ngā tūāhanga waiwai i te ara tukutuku o Aotearoa.

Ko Hato Hone – St John he whakahaere ohaoha kei te aroaro o ngā urupare hauora - he whakarato waka tūroro me ētahi atu ratonga hauora puta noa i Aotearoa.

Ko Autism New Zealand he ratonga tautoko, he kaiwhakarato mātauranga me ngā mōhiohio ki te hunga takiwātanga, ō rātou whānau, ngā kaitiaki me ngā tāngata ngaio ka whai wāhi atu ki a rātou.

Ko Hospitality New Zealand he rōpū tauhoko tūao e waha ana i ngā pakihi manaaki me ngā pakihi wharenoho arumoni, 2,500 te rahi.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- I hiahiatia ētahi atu whakamaheretanga mō ngā hāpori whaikaha, i te mea kāore i tareka te whakarato i ngā ratonga mamao. He tino taumaha ngā whakararunga ki ngā whakahaere hātepe nā te mate urutā, ki te hunga takiwātanga me ō rātou whānau.
- Ahakoa i iti ake te pānga o te mate urutā ki ngā kaimahi waiwai, pēnei i te koremahi, i rongo tonu ō rātou whānau me ngā hāpori i te taumaha o aua pānga. He mea hirahira ngā whakawhiti kōrero mārama me te whakamānawatanga, ki te tiaki i te tangata.
- Ko te kī a ngā rangatira o ngā wāpu, he nui ngā wero i pā ki a rātou nā te mea kāore Te Manatū Hauora i mārama ki te āhua o ngā whakahaere o ngā wāpu. I kī hoki rātou he nui ngā wero ki a rātou nā te tuku mahi ki ngā kaimahi mātanga, ā, he uaua te whakakapi i a rātou mehemea i pāngia ki te mate KOWHEORI-19.
- I taea e Hato Hone te urupare pai nā te mea kua rite kē ō rātou pūnaha. I taea hoki e rātou te ako mai i ō rātou hoa i tāwāhi. Ko tā rātou kī, ko te wero nui rawa, kāore rātou i whiwhi i ngā rauemi nui pēnei i ngā hōhipera.
- I muri mai i te rāhuitanga tuatahi, he tokomaha ngā tāngata i whakapau moni ki te whakanui i te putanga i te rāhuitanga. Kāore i pēnei i muri i te putanga i te rāhuitanga tuarua, otirā he uaua tēnei ki ngā kamupene whakarato kaupapa manaaki.
- I uaua ki ngā pakihi iti pēnei i ngā wharekai me ngā whare kawhe te mārama ki ngā ture me te whakatinana hoki, e pā ana ki ngā whakahau a te Kāwanatanga. He tino taumaha tēnei mō ngā pakihi. I mate a Hospitality New Zealand ki te whakarato tautoko ki te āwhina i ēnei pakihi ki te whai i ngā ture Kāwanatanga.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia mahi tahi te Kāwanatanga ki ngā rōpū ahumahi ki te whakarite me te whakaara i ngā aratohu mārama, me te tautoko.
- kia mātua whakarite kia nui ngā kākahu PPE o Aotearoa (kākahu ārai, pēnei i te maruhā), me ngā huarahi māmā ki te tuari ki te hunga e tika ana kia whiwhi.
- kia mātua whakarite kia ōrite te whai whakaaro ki ngā wāhanga katoa o te pūnaha tiaki hauora i te wā e whakarite ana, me te urupare ki te mate urutā.
- kia whakahaeretia ētahi kaupapa whakaharatau hei urupare ki ngā urutā.
- kia whakarite i mua noa atu mō ngā tautoko ipurangi, ā-kanohi hoki e hiahiatia ana mā ngā hāpori whaikaha i te wā o te urutā.

Ngā whakaaro o ngā rāngai tapuhi me ngā kaiwhakawhānau

I rongo te Uiui mai i Te Tōpūtanga Tapuhi Kaitiaki o Aotearoa – New Zealand Nurses Organisation me te Te Kāreti o ngā Kaiwhakawhānau ki Aotearoa – New Zealand College of Midwives.

Ko te Tōpūtanga Tapuhi Kaitiaki o Aotearoa – New Zealand Nurses Organisation he ūniana, he rōpū ngaio hoki mō ngā tapuhi o Aotearoa.

Ko Te Kāreti o ngā Kaiwhakawhānau ki Aotearoa – New Zealand College of Midwives te whakahaere ngaio, me te 'reo' whaimana mō ngā kaiwhakawhānau me ngā ākonga i Aotearoa.

Ā rātou kōrero ki te Uiui:

- I tūtuki ngā tapuhi ki ngā wero o te tiaki i ō rātou ake whānau kia kore e pāngia e te KOWHEORI-19, ā, me te kore o te rāngai tiaki hauora i rite ki te mahi i te wā o te mate urutā. I matakū hoki rātou i te kitenga o ngā tini matenga i tāwāhi, otirā kei pā i tēnei motu.
- I tau te kohuki ki ngā nēhi me te pēhanga mahi nui, ā, tae atu ki ngā mema o te whānau i matakū kei pāngia rātou e te KOWHEORI-19, nā rātou i tuku.
- Ko te whakaaro o ngā tapuhi, he nui noa atu ngā mahi i tika kia mahia i te wā o te hāngūtanga ki te whakariterite mō te hiku o te mate urutā.
- Ko te whakaaro o ngā tapuhi kāore ō rātou ake whakaaro me ngā wheako i arohia e te Kāwanatanga i roto i ngā whakataunga.
- Warewaretia ai ngā kaiwhakapai, ngā kaimahi tūtei, ngā kaitiaki papa hoki i ngā whare tiaki hauora, i te wā o te urupare urutā.
- I tautoko ngā kaiwhakawhānau i ngā rongoā āraimate, engari i te rangirua ētahi mō ngā whakahautanga ture Kāwanatanga nā runga i te māharahara kei haukotia te āhei o ngā wāhine hapū ki te tiakanga pai nā te kore o ngā kaiwhakawhānau o ō rātou rohe i hiahia ki te rongoā āraimate. I te mea ka whakarato tiakanga ngā kaiwhakawhānau tē taea te whakatōmuritia, e māharahara ana ki te kino ake o te kore kaiwhakawhānau, tēnā i te tuku i ngā kaiwhakawhānau rongoā-kore ki te mahi, i te wā e mau maruhā ana, me ētahi atu kākahu tiaki.
- I tautoko te nuinga o ngā kaiwhakawhānau i ngā rāhuitanga nā te mea i tiaki tēnei i ngā kaiwhakawhānau me ō rātou kiritaki i te mate KOWHEORI-19, i te mea me whakahaere ā-kanohi tonu ā rātou mahi.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko ā rātou tūtohu:

- kia whakatūria tētahi Pokapū Whakahaere Pokenga ki Aotearoa.
- Kia whai wāhi ngā tapuhi Māori, me te Pasifika, ki ngā whakamaheretanga ki te urutā, ki te mahi i te wā o te urutā, ā, kia tautokona rātou ki te ārahi i ō rātou hapori.
- kia nui ake ngā pūtea mā te rāngai tiaki hauora.
- ā, mēnā ka whakamahia ngā whakahau ture, me nui ake te whakaritenga āwhina i ngā kaimahi rongoā āraimate-kore ki te hoki ki te mahi, kia raungāwari ake rānei te tuku i te tangata ki te mau maruhā me ngā kākahu aupuru, tē werohia ai ki te rongoā āraimate.
- kia tōmua te whakapā atu i ngā kaiwhakawhānau, me ngā kaiwhakarato Māori.

Ngā whakaaro rangahau mō ngā whakahau ture

I rongo te Uiui mai i a Ahorangi Michael Plank nō Te Whare Wānanga o Waitaha – University of Canterbury rāua ko Ahorangi Denise Wilson nō Te Wānanga Aronui o Tāmaki Makau Rau – Auckland University of Technology.

Ko Ahorangi Plank he kairangahau pāngarau me te tauanga ka whakamahi i te pāngarau kia mārama ki te mātai koiora me te mātai tahumaero (te mātai i te auau ka ara ake he mate i roto i ngā rōpū rerekē, ā, he aha ai).

I tīmata te aramahi o Professor Wilson hei tapuhi i mua o te huri hei kairangahau hauora, e aro ana ki ngā putanga hauora me ngā putanga pāpori mā te Māori. I te taha o ōna hoa mahi, i whakahaeretia e ia he rangahau ki te pānga o ngā whakahau ture Kāwanatanga ki te rāngai hauora.

Ko ngā kōrero a Ahorangi Plank ki te Uiui:

- Ko āna mahi he whakatauiria, otirā ka āwhina kia mārama tātou ki te āhua o te hōrapatanga o te mate, ā, he aha pea te pānga.
- Ko ngā tauira i whai wāhi ia ki te whakawhanake, i āwhina i te Kāwanatanga kia mārama ki te pānga, i runga anō i ā rātou mahi whakahaere i te mate urutā.
- I whakaatu tētahi o ngā rangahau whakatauiria, ki te kore te rongoā āraimate, ka 6,5000 te maha ake o ngā matenga, ā, ka 45,000 te maha ake o te hunga ka uru ki te hōhipera. I whakaatu tētahi atu rangahau, i tino iti iho ngā matenga tuwhene (te maha o te hunga ka mate, ina tauritea ki te matapae taunoa o ngā matenga) i te wā o te KOWHEORI-19.

Ko ngā kōrero a Ahorangi Wilson ki te Uiui:

- I uru ki tana rangahau ki ngā whakahau ture, te uiui i ngā tāngata mō ō rātou wheako o ngā whakahau ture nei. He tokomaha tāngata kāore i hiahia kia whai wāhi ake, kei whakawāngia rātou, kei pāmamae anō, ā, ko te hunga i uiuitia, i rere ngā kare ā-roto.
- I whakaae te nuinga o ngā tāngata i uiuitia ki te rongoā āraimate, engari i pā kinotia e ngā whakahautanga ture, arā, i whakakorea pea ngā tūranga mahi, i whakawāhia e te tangata hei 'kaiwhakahē rongoā āraimate' (te hunga e tino whakahē ana i ngā rongoā āraimate, ā, kāore he take pai mō tēnei tirohanga), ā, i aukatia i te porihanga.
- I tino mārama ki te nuinga o ērā tāngata he aha rātou i kore ai e hiahia ki te rongoā āraimate, arā, ko ngā tauhohe kino o mua pea ki te rongoā āraimate.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko ā rātou tūtohu:

Ahorangi Plank:

- te haumi ki te whakatauiria, kia mātua whakarite kei te mārama tātou ki ngā āhuatanga ka ara ake pea, engari, kia mārama hoki te tangata ki ngā āhuatanga ka taea, kāore rānei e taea e te mahi whakatauiria.
- kia mātua whakarite i te tōkeke me te tautika o te tuku rongoā āraimate.

Ahorangi Wilson:

- kia ngākau māhaki, kia raungāwari hoki te tikanga ka whāia ki ngā whakahautanga ture.
- kia whai whakaaro ki te āhua o te kuhu o te hunga rongoā āraimate-kore ki te mahi i ētahi atu wāhanga, me te whakarite i te mahere mārama e hoki ai rātou ki te mahi ina mutu ngā whakahau ture.

Ngā whakaaro ki ngā whakawhitinga kōrero e pā ana ki te rongoā āraimate

I rongo te Uiui mai i a Ahorangi Tūhono Helen Petousis-Harris o Waipapa Taumata Rau – the University of Auckland.

Ko Ahorangi Tūhono Petousis-Harris he kairangahau pūtaiao rongoā me te hauora, otirā he mātanga ki ngā rongoā āraimate.

Ko āna kōrero ki te Uiui:

- He utauta hauora tūmatanui whāomo nui te rongoā āraimate. Ka tiaki i te tangata me te hāpori whānui i te pānga ki te mate. Ko te mutunga atu, ka iti ake te hunga ka whakaurua ki te hōhipera, nā reira kua kore e pokea te pūnaha tiaki hauora.
- Kāore a Aotearoa i kite wheako i ngā matenga nunui me ētahi atu pānga kino o te KOWHEORI-19 pērā i ētahi atu whenua. Engari i kite wheako kē tātou i ngā pānga kino o te urupare ki te urutā, pēnei i ngā whakakorenga mahi nā ngā rāhuitanga.
- Me tino mārama ngā tāngata ki te tikanga o te rongoā āraimate, me ōna hua me ōna tūraru. He uaua hoki tēnei i te mea he riterite tonu te huri o ngā kōrero me whakawhitiwhiti atu.
- Me whakapiki te Kāwanatanga i te whakapono o te tangata ki a ia i mua o te mate urutā, kia manawanui te iwi i muri i te tūtohu a te kāwanatanga kia whāia he rongoā āraimate.

Hei whakarite mō ngā tūpono mate urutā, ko āna tūtohu:

- kia mātua whakarite kia mārama te tangata ki te āhua o te mahi o ngā rongoā āraimate i mua o te pānga o te raruraru, tae atu ki te tuku i ngā mōhiohio a ngā mātanga.
- kia hangaia he ara whakawhiti kōrero pai ki te katoa me te waiho kia tuwhera i ngā wā katoa.
- kia whakapikitia te mārama ki te horokukū a te iwi ki te rongoā āraimate.
- kia whakarite i ngā whakawhitinga kōrero pai hei whakautu i ngā pātai katoa - he mea waiwai tēnei ki te whakapiki i te whakapono i te wā o te urupare ki te mate urutā.

He aha ngā mahi hei whai ināianei mā te Uiui

Ka haere tonu ngā mahi a te Uiui ki te kōhi mōhiohio hei āwhina i te arotake i ngā kaupapa kua horahia ki tō mātou tūtohu mahi. Ka kohia ēnei mōhiohio mā roto i ngā uiui ki ngā kaiwhakatau take matua me ngā kaitohutohu, ngā mōhiohio ā-tuhi a te Kāwanatanga me ētahi atu mātāpuna, ā, me ngā hui ki ngā rōpū me ngā whakahaere i whai wheako i te urutā.

Kia oti i te Uiui te kōhi i ngā mōhiōhio e hiahiatia ana, ka tuhia e mātou tō mātou pūrongo. Ka kapi i tēnei pūrongo ngā kaupapa kei roto i te tūtohu mahi me te tuku tūtohu ki te Kāwanatanga me pēhea te whakarite mō ngā tūponotanga mate urutā. Ka whai whakaarotia ngā mōhiōhio katoa kua whiwhi i te Uiui i a mātou e tuhi ana i tō mātou pūrongo.

Ka whāia hoki e te pūrongo tētahi tukanga manatika ā-māori me te tiroiro meka He tukanga ā-ture tēnei i te wā ka kitea tētahi mea kōtonga e te Uiui i roto i te pūrongo (arā, he kitenga whakatōngā i ngā mahi, ngā whakataunga rānei) mō tētahi tangata, he mōtika tōna ki te urupare ki taua kitenga i mua o te otinga o te pūrongo.

Ka oti ana te pūrongo, ka tukua ki te Kāwana-Tianara ā te 26 o Pēpuere 2026. Kātahi ka waiho ki te Kāwanatanga māna e tuku te pūrongo ki te iwi, me te whaiwhai haere i ngā tūtohu a te Uiui.